İNGİLİZ KAYITLARINDA ALEVİLER VE BEKTAŞİLER

Ahmet BEŞE*
Selahattin TOZLU**

Özet

Bu çalışmanın konusu, Osmanlı Devleti vatandaşları olarak yaşayan Alevi ve Bektaşiler hakkında 19. yüzyıl ortaları ile 20. yüzyıl başlarına ait bazı İngiliz kayıtlarıdır. Söz konusu kayıtların ilklerinde, Aleviler, "Kızılbaş" olarak geçmektedir. "Alevi" tanımlamasına ancak 19. yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Dolayısıyla kaynakların kayıtlarına sadık kalınmış ve hangi kelime geçiyor ise o kelime kullanılmıştır. Bektaşilere dair kayıtlarda bu türlü bir sorun yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla Alevi ve Bektaşiler aslında birbirlerine benzeyen bir İslami yorumu benimsemişlerdir. Alevilerin Bektaşilere ve özellikle Bektaşi babalarına büyük saygısı vardır. Bu saygının nedeni Bektaşilerin inanç konusundaki entelektüel derinliklerinden kaynaklanabilir. Diğer yandan hem Alevi hem de Bektaşiler kapalı birer topluluk olarak yaşamaktadırlar. Bu ise onların yeterince keşfedilmesini engelleyen bir durumdur. Diğer Batılı araştırmacılar gibi, İngilizler de Alevi ve Bektaşileri yazarken sürekli Hristiyanlık inançlarına atıfta bulunmaktadırlar. Oysa Alevi ve Bektaşiler İslam inançları çerçevesinde değerlendirilmesi gereken unsurlardır.

Anahtar Kelimeler: Alevi (Kızılbaş), Bektaşi, Anadolu, Osmanlı Devleti, 19.-20. Yüzyıllar, İngiliz Kayıtları.

ALEVIS AND BEKTASHIS IN ENGLISH DOCUMENTS

Abstract

This study centers on numerous English documents upon Alevis and Bektashis who lived within Anatolia as Ottoman citizens around the second half of 19th and early 20th centuries. The early documents in question entitled Alevis as 'Kizilbash,' and the name 'Alevi' was not used until the late 19th century. Thus, such terms are used in its original form so as to be loyal to the documents examined in this study. It is understood that Alevi community shows considerable respect toward Bektashis and Bektashi Babas (faith leaders). The reason might stem from the intellectual depth of Bektashis. Alevis and Bektashis, however, have identified themselves with similar interpretation of Islam religion, and they have been living their faith close to their communities. This has prevented outsiders to acknowledge and easily discover these distinctive communities. English researchers, as other Western explorers, have failed to draw boundaries between Alevi and Bektashi faith and that of Christianity. Alevis and Bektashis, in essence, should have been approached in terms of Islamic structure.

Keywords: Alevi (Kizilbash), Bektashi, Anatolia (Asia Minor), Ottoman State, Late19th and Early 20th Centuries, English Documents.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, ahmetbese@hotmail.com

* Dr., Atatürk Üniversitesi, stozlu66@yahoo.com

Giriş

Klasik Osmanlı tarihlerinde 'Kızılbaş' olarak anılan Aleviler, şüphesiz tek bir 'mezhep' veya 'yorum' etrafında birleşmiş bir topluluk değildir. Bu nedenle onların tarihi dinî, siyasi, sosyal ve ekonomik şartlar dikkate alınarak yazılmalıdır. Örneğin, Alevileri sadece 'Şiilik' üzerinden açıklamak mümkün olamaz, İslam öncesi Türk kültürünün izlerine mutlaka hatta ısrarla bakmak gerekir. Diğer taraftan Kızılbaşlığın özellikle 'Türkmenler' arasında daha yaygın olduğu bilinmektedir. Anadolu Alevileri üzerine araştırmalar açısından Türkmenlik kültürü ve bu kültürün yansımaları da önemlidir.

Bu çalışmaya konu edilen İngiliz kayıtlarında da görüleceği üzere, Alevi ve Bektaşiler, 19. yüzyıl ortaları ile 20. yüzyıl başlarında 'siyasi bir kitle' değildir. Oysa özellikle Şah İsmail ve onu takip eden yıllarda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde büyük siyasi olaylara neden olmuş siyasi bir topluluk idiler. Dolayısıyla, örneğin 16. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından sıkı izlenen Kızılbaşlar, 19. yüzyılda 'berat,' 'ferman' gibi resmi belgeler alarak tekke ve zaviyelerinde kendi hayatlarını yaşamışlardı. Bu sade hayat, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışıyla sekteye uğradı ve özellikle Bektaşiler üzerinde olumsuz etkileri oldu. Yine de son Osmanlı zamanlarında Bektaşiler de eski hâllerine kavuşturuldu. Etüde konu edilen kayıtlarda da bu son ki zamanlara dair bilgiler bulunmaktadır.

Hem Batılıların hem de Amerikalıların Anadolu'da üzerinde en çok çalıştığı Müslüman topluluklardan ilki Kürtler, ikincisi de Alevilerdir. Elbette bu unsurlar rastgele seçilmemişlerdir. Ulus devlete doğru giden modern Batı, İslam dünyası içinde de bu türlü toplulukları keşfetmiş, yazmış ve ileride daha ciddi anlamda kullanmak üzere büyük arşivler oluşturmuştur. İşte bu arşivlerden biri olan ve bu makaleye konu edilen İngiliz kayıtlarının çok az bir kısmı da yine aynı modernist anlayışla kaleme alınmıştır.

İngiliz Kayıtlarında Alevi ve Bektaşiler

İngiliz Konsolos J. G. Taylor, 1866 yılındaki seyahatinde Kelkit, Erzincan, Dersim (şimdiki Tunceli), Malatya, Sivas ve Yozgat arasındaki sahada yaşayan Kızılbaşlara dair dikkate değer bilgiler verir.

Taylor, önce Kuzucan (şimdiki Pülümür) Dağları ile Tercan arasındaki seyahati sırasında karşılaştığı Kızılbaşları anlatır. Bu yörede söz ettiği köyler Tercan'ın köyleridir: Kuzucan Dağları eteklerinde Verinkâr (Veyrin Kar) Çayı Pülk (Pulk) Suyuna, Pülk Suyu da Karasu'ya akar. Pülk Suyu üzerinde Şoğbeg (Shogbeh), Sosinga, Gülabağdı (Gulabaghdee) gibi Kızılbaş köyleri vardır. Pülk Suyunun sol kolunda, yüksek kesimlerde kurulu olan Gülabağdı köyünün idarecisi, 8 Ağustos 1866'da bizi büyük bir misafirperverlikle karşıladı. Mevcut imkânlarla

bizi rahat ettirmek için elinden geleni yaptı. Köy evlerinin çoğunluğu kerpiçten, kulübe tarzı olsa da, üç dört tane özenli, geniş, kullanışlı, kesme taş yapımı evler köyün yöneticilerine ait ve içleri de, dışı gibi düzenli ve ferahtır. Köyün girişinde mezarlık ve birçok köyde de olan düzenli mezar taşları bulunmaktadır. Bu taşlar Müslümanlarınkinden [Sünnilerinkinden][1] pek de farklı değil; ancak mezarın yan taşlarında merhumun işini ve uğraşısını tasvir eden kabartma figürler bulunur. Bir mezarda üzengisiz binek atı figürü, kavisli bir kırbaç ve silah, kılıç gibi kabartma figürler var; bir başka mezarda eğirmen, pipo, tarak, ya da kuzu gibi bir bayanın en son istirahatgâhını işaret eden kabartmalar var. Yoksul sınıfa ait mezar taşlarında kabaca bir kırbaç, kalem ya da silah kabartmasıyla yetinilmiş. Saat 14.00'te buradan ayrıldık ve bir saat sonra Başköy Dağı ile aynı adı taşıyan Başköy'e vardık, buradan kırk dakika dik ve sarp yoldan kayalık bir bölgeye, Karataş noktasına vardık. Burada yeşil otlarla kaplı dağlar yükseliyordu. Otuz beş dakika daha bu sarp yolu takip edince bereketli Çamur (Tchamoor) Suyuna ve oradan bir saatlik yolda Çamur köyüne vardık. Yolun bundan sonraki kısmına yabani güller eşlik ediyor, son derece verimli topraklar var. Çamur köyü, altmış aileden oluşuyor. Bunların dörtte üçü Kızılbaş ve kalanı Rum (Greek). Rumlar yaşadıkları kısımda kendilerine güzel görünümlü bir kilise inşa etmiş. Tercan'dan beri yolculuğumuz boyunca genel olarak dağların sol kısmında Kızılbaşlar, sağ kısmında ise Müslüman (Sünni) ve yine birkaç azınlık köyü dikkat çekiyor. Kuzucan Kızılbaşları Şah Hüseyin ve Balabanlı aşiretlerindendir (Taylor, 1868: 284-285).

Buradan Kelkit'e yön, batıdan kuzeybatıya doğrudur. Biz önce batıya yöneldik. Köyü geçince yine Çamur Deresine oradan da tam karşıya geçtik. Buradan devam edince bir saatlik yolda, yakın zaman Çamur Kızılbaş liderlerinden Şeyh Kasım'ın (Sheikh Kassem) türbesi var. Buradan yürüyerek çok sarp bölgeyi geçtik ve yirmi dakika sonra, yöresel dilde Deve korusu (Deveh Koorih Su) ve Keşiş Dağına (Kesheesh Dagh) vardık (Taylor, 1868:286).

Kızıl ırmağa kol olan Polat Deresinin sağ kısmında ufak bir vadi üzerinde, yine sağda Kapı Mahmud (Kapoo Mahmood), solda Kılıçlar (Kilichlar) köyünü geçerek Çiftlik köyünün misafirperver lideri Kasım (Kassem) Ağa'nın konağına vardık. Buraya gelirken yol üzerinde aile mezarlığı Kızılbaşların, ölülerine ne kadar önem verdiklerini gösteriyor. Kabirlerin hepsi beyaz taştan yapılma ve Müslümanlarınkine [Sünniler] oranla daha düzenli ve şatafatlı; temel fark ise baş taşı üzerindeki yazılar. Kızılbaşların baş taşındaki yazılar, inançlarına dair belirli bir işaret taşımaz, yalnızca Muhammed, Âl-i Muhammed, İbrahim ve Âl-i İbrahim adlarına bazı yazılar ile merhumun adı ve ölüm yılı bulunur. Buradaki civar bölgenin hemen tamamında Kızılbaş insanlar yaşamaktadır (Taylor, 1868:303).

Çit (Chit) Kazasında bulunan Çiftlik (Shiftlik), Erzurum ve Sivas Paşalarının, bölge olarak tartıştığı orta yerdir. Çiftlik'in tam karşısında Beydağı kazası bulunur ve aynı isimle Sivas topraklarında da bir dağ vardır. 28 Ağustos 1866 tarihi itibarıyla bu bölgede bulunan Kızılbaş nüfusa ait kazalar ve köylerin isimleri aşağıdadır. Bunların çoğunluğu Sivas bölgesine aittir. Ancak Yozgat ve Kayseri gibi yerlerde de aynı isimlerle aşiret yahut kabileler bulunabilir.

Kaza	**Aşiret**	**Aşiretin Ağası**
Bindağ	İbo (Eeboo)	Alişan Beg
Bindağ	Balular (Balooler)	Kiseli (Kesalee) Ağa
Bindağ	Sarular (Sarooler)	İbrahim Ağa
Bindağ	Sifolar (Sefooler)	Kiso (Kesso) Ağa
Bindağ	Turuzanlu (Tooroozanloo)	Alişir (Alishur) Ağa
Bindağ	Laçinler (Lacheenler)	Ali Beg
Gin	Ginlü ? (Geenloo)	Ali Ağa
Karakol	Kamışlu ? (Kamershloo)	Mustafa Ağa
Kuruçay	Serinkanlu (Zeyrinkanloo)	Hasan Ağa
Çit	Serinkanlu (Zeyrinkanloo)	Çiftlikli Kasım Ağa
Şuşar	Bunamlu (Bunamloo)	Süleyman Beg
Şuşar	Zazalar (Zazaler)	İbrahim Ağa

Kuruçay kazası Erzincan'a bağlıdır. Adını dar ve derin bir dereden alır, bu koyak içinde bir mezra bulunur. Burası ilkbaharda canlanıp azgın bir su akıntısı olurken daha sonra kuru bir dere yatağına döner (Taylor, 1868:304-305).

1 Eylül 1866'da yolumuz Eğin (şimdi Kemaliye) ile Arapkir yolu üzerinde ünlü Sarıçiçek Dağındaki Kızılbaş Kürt çadırlarına düşüyor. Burada yolumuzu kesip bize taslarla yoğurt ikram ediyorlar. İkramlarına teşekkür edip devam etmek istesek de, ferahlamak için bunları tatmadan bizi bırakmıyorlar. Bu dağ Arapkir ya da Karababa'dan Chignery Suyu ile ayrılır. Bu dağ üzerinde köy yoktur ama göçerlere ait birçok küçük mezra tipi yerleşimler vardır (Taylor, 1868:309).

Arapkir'de, yaşlı, huşu uyandıran, saygıdeğer biriyle arkadaş olduk. Seyyid Osman Nuri, Bektaşi Yolu dervişlerindendir. Bektaşilik, inanç olarak Kızılbaşlara uygun gelen bir tarikattır. Seyyid Osman Nuri, gerçekten de Kızılbaşların düşünce yapısına uygun doktrinleriyle zaten onların da çok saygı duyduğu bir şahsiyet. Bilgili ve tarikatının gerektirdiği gibi son derece hoşgörülü birisidir. Beni ağırladığı küçük oda, dağ keçisi postu, asa biçiminde uzun sopa ile tam bir derviş odası şeklinde idi. Sağda solda birkaç Mevlevi camisinin resmi ve Müslüman tarikatların listesini gösteren bir resim (silsile) vardı (Taylor, 1868:312).

14 Eylül 1866'da Çemişgezek'in karşısında üç saat uzaklıkta sarp ve ağaçlık bir dağın tepelerinde, idarecisi Ali Gako[2] olan Bezavut (Bezaoot)[3] köyüne yol aldık. Bu tepenin aşağı doğru uzanan patika yolu o kadar dik yamaçtı ki çalılık, fundalık ve meşelikler arasından köye yarım saat yürüyerek vardık. Bezavut, bir vadi içine yerleşmiş ve etrafı sık ağaçlık dağlarla çevrili, arkası ise Munzur (Mezoor) Dağının kıraç kısmına bağlanıyor. Evler, Kızılbaş köylerindeki tipik yapılar gibi küçük bir bölüm üzerinde dağınık olarak ya da kalın meşelikler arasında tarlalara yakın kurulmuş. Yörede 'Prot Ali Ağa' olarak bilinen Ali Ağa, bizi candan karşıladı ve hemen en iyi koyunlarından birisinin kesilmesini emretti. Biraz sonra da sarımsak ve tereyağıyla pişmiş kavurma olarak bize ikram ettiler (Taylor, 1868:317).

Ali Gako, aynı gün için bizi misafir etmeyi teklif etti. O gün kalarak Kızılbaş itikadı, ikrarı, gelenek ve görenekleri üzerine kendisiyle sohbet ettik. Ali Gako; bilgili, zeki, dürüst, vicdanlı, çalışkan biri. Harput'ta Amerikan misyonerlerinin yönlendirmesiyle İncil üzerine çalıştıktan sonra kendi itikadını bulmuş. Sünni olmasına rağmen, Kızılbaşlığı benimsemedeki hiddeti, onu bütün Kızılbaşlar arasında Sünniliğe en düşman kişi yapmış. Yeni düşünceleri üzerine konuşmaya çok hevesli, ancak bu inanca olan saygısından dolayı fazla bilgi vermek konusunda çekingendi. Yine de saatlerce yaptığımız sohbet esnasında itikat ve ikrarları konusunda yeterince bilgi edindim (Taylor, 1868:318-319).

Dersim'de Kızılbaşlar ikiye bölünmüşler: Munzur (Mezoor), Düjik (Doojik) ve Kuzucan (Koozichan) Dağlarındaki yerli Dersimliler ile bunlardan farklı olan ve içlerinde bulunduğum bu bölgedekiler Seyyid Hasenanlılar (Hassananlees).[4] Bu iki mevkinin farklı doğası burada yaşayanların alışkanlıklarını da etkilemiş; biri tarımsal yaşam biçiminde otoriteye uyumlu; diğeri mağrur, çobanlıkla ilgili yaşam uğraşında isyankâr aşiret. Seyyid Hasenanlılar, İran'ın Horasan bölgesinden yakın zamanda Malatya'daki Akçadağ'a (Ağcadağ), oradan da Dersime göç edenler; Dersimliler ise çok öncesinden burada yerleşik olanlar. Aslında inanç bakımından açıkça büyük farkları yok, ancak fizyolojik olarak tipleri farklı kökenlerden geldiklerini gösteriyor. Dersimliler siyah saçlı, kara gözlü, uzun yüzleriyle daha sağlam görünümlüler. Seyyid Hasenanlılar, daha kısa, yuvarlak ve daha düzgün yüzlü, uzun siyah saçlı, kara gözlü ve kara sakallılar. Giydikleri elbiseler hemen hemen aynı; ancak Dersimliler, kavun biçimli, uzun bir sarık; Hasenanlılar ise kırmızı fes biçiminde basit bir sarık takıyorlar. Hiyerarşik yapıları, 'Dede' olmayı hak edenler, 'Dedeler' ve Dedelerin soyundan gelen 'Seyyidler' şeklindedir. Bunların tamamı Cuma gününü mübarek sayıyor ve Muharrem ayında on gün oruç tutuyorlar (Taylor, 1868: 318-319).

Ali Gako Hakkında Bazı Notlar

Taylor'un notları arasında bahsi geçen Ali Gako, diğer misyonerler ve bilhassa Amerikan misyonerleri tarafından da ziyaret edilmiş ve hakkında bilgi verilmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla Ali Gako ve benzeri şahsiyetler üzerinden bir tür reklamlarını yapan misyonerler, bu yolla kendi kamuoyları önünde itibar kazanmak ya da kendilerine olan itibarı artırmak amacındadırlar. Bu bakımdan Ali Gako ve çevresi iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Ali Gako ile alakalı ilk bilgiler, Taylor'dan dört yıl önce Harput'taki Amerikan misyoneri Mr. Barnum'un mektuplarında verilmişti. Barnum'un 27 Aralık 1862 tarihiyle yolladığı ilk mektup, Amerikan Misyoner Örgütü *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'un (ABCFM) resmi yayını olan *The Missionary Herald* adlı aylık mecmuada yayımlanmıştır.

Barnum'un "Çemişgezek Ziyareti" başlığı altına eklediği "Ali Gako ve Aşireti" kısmında şu bilgiler verilmektedir: "Ali Gako ve aşireti Kızılbaş Kürtlerdendir ve Çemişgezek'in on, on iki mil ötesindeki bölgede yaşarlar. Bu yoksul insanlar için yapabileceğimiz hiçbir şey yok, ancak Ermeni Hacı Agop'a (Hadji Hagop) bu aşireti ziyaret etmesini önerdim. Ali Gako, Agop'u büyük bir nezaketle karşıladı. Ali Gako ve Kürt aşiretinin etrafında vahşi ve yarı barbar diğer Kürt aşiretler yaşamaktadır. Bütün bölge hükûmete karşı isyandadır. Kabul ettikleri tek otorite, bir tür feodal sistem olan kendi otoriteleridir. Bu bölgedeki aşiret ve klanların her biri diğeriyle kavgalıdır. Öğrendiğim kadarıyla Ali Gako'nun aşireti komşularıyla barış içinde yaşamaya gayret gösteriyor. Eğer hırsızlık ya da soyguna uğrarlarsa, eskiden olduğu gibi olaya neden olan aşireti değil, bu eylemi gerçekleştiren kişileri sorumlu tutuyorlar (MH, April 1863:116-118)."

Barnum, Ali Gako ve Kızılbaşlar ile alakalı daha ayrıntılı mektubunu 22 Temmuz 1863 tarihiyle yine Harput'tan yollamıştır. Barnum bu mektubu, Ali Gako ve bölgedeki diğer Kızılbaş Kürt aşiretlerine yaptığı misyoner faaliyet ziyaretlerinden hemen sonra kaleme almıştır. Yardımcısı Hacı Agop da bu ziyaretlerde kendisine eşlik etmiştir. Bu gezide ilk geceyi bir Ermeni köyü olan Eşvan (Ashvan) adlı köyde gerçekleştirir.

Ertesi gün Fırat'ı geçerek Çemişgezek'e ve oradan da Ali Gako'nun aşiretinin bulunduğu yere giderler. Bu arada Barnum, yolda karşılaştıkları ve son derece cahil olarak tanımladığı bir Kürt'ün kendisini Hristiyan olarak tanıttığını ifade eder. Aslında bu anlatım, misyonerlerin bölgede insanları Hristiyanlaştırma çabalarının Batılı okuyucu tarafından önemsenmesi için gösterilen bir çaba olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Kızılbaşların "İsa'ya inandıkları ve onu Tanrının oğlu olarak gördükleri" gibi ifadeler de, yine aynı amaçlı saptırmalar olarak sık sık işlenmiştir (MH, Oct. 1863: 309).

Ali Gako'nun evde olmadığını ve eşinin kendilerini misafir ettiğini anlatan yazar, ev sahibesinin gün boyunca üç ayrı ipek elbise değiştirdiğini ve on bir çocuğunun olduğunu anlatır. Çocuklardan biri gayet iyi Türkçe okumaktadır, ancak

diğerleri zayıftır. Kızılbaşlar arasında dinî liderlik belirli bir ayrıcalığı ve babadan oğula geçişi gerektirdiğinden, bu din öğreticileri özel eğitimden geçmekte ve son derece önemsenmektedir. "Şimdiye kadar edindiğim bilgilerden ve bana anlatılanlardan öğrendiğim kadarıyla Kızılbaşlar arasında çok büyük duygu ve düşünce farklılıkları var. Konuştuğumuz insanların çoğu İsa'ya inandıklarını, Tanrı'nın oğlu ve insanlığın kurtarıcısı olduğunu kabul ettiklerini söylemekle beraber, insanın günahlardan nasıl kurtulabileceği sorusu üzerine genel olarak 'Tanrı'dan af dileyerek' cevabını vermekteler (MH, Oct. 1863:310)."

Ali Gako'nun kişisel intikam gibi eskiden geçerli olan töreyi değiştirerek, adaletin mahkeme yoluyla tesis edilmesi üzerinde ısrarcı bir tutum sergilediği söylenmektedir. Ancak genç bir delikanlının, akrabasını öldüren kişiyi öldürerek intikam alması sonucu aşirette kahraman ilan edilmesi, burada yaşayan insanların karakterini vurgulamaktadır. Bu bölgede yaşayan aşiret ve klanların Türk hükûmetinden ayrı, kendi organizasyonlarının ve kendi hükümlerinin olduğunu anlatan yazar, on yıl öncesine kadar kendisinin de bu bölgede rahatça gezemiyor olduğunu dile getirir. Ali Gako'nun bölgede etkili ve barış yanlısı bir kimse olduğunu, kavga istemediğini ve civardaki aşiret ve klanların da kendisine katılmasını beklediğini de sözlerine ekler. Ali Gako'nun kontrolünde on iki, on dört arasında köy ve yaklaşık beş yüz silahlı milis vardır (MH, Oct. 1863:311-312).

Bu yazıdan bir yıl sonra yine Amerikan misyonerlerinin yayını olan *The Missionary Magazine*'de, "Kürt Aşiretleri (The Koordish Tribes)" başlığı altında Ali Gako ve Kızılbaşlara dair bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda, Ali Gako adında bir aşiret reisinin evinde İncil olduğu ve bilindiği kadarıyla İncil öğretileriyle hükmettiği söylenmektedir. Önce Hristiyan olan bir Türk buraya yollanmış, ancak bu alanda işe yarar bir çalışma yapamayarak kısa bir süre sonra geri dönmüştür. Daha sonra kilise cemaatinden gönüllü bir üye Ali Gako aşireti üzerine çalışma yapmak için bölgeye gitmek istemiş ve yanına bir yardımcı alarak yola çıkmıştır. Ali Gako, bu kişileri güler yüzle karşılayarak, okul binasında bir odayı kendilerine tahsis etmiştir. Bu odada elli civarında Kürt ile iki gün boyunca İncil üzerine konuşulmuş, daha sonra aşiretten iki kişinin saldırıya uğraması üzerine çıkan kargaşa sonucu bu çalışma da yarıda kalmıştır (MM, 1864: 184-186).

1864 yılında bu defa İngiliz misyonerlerinin yayımladığı bir kitapta, daha da ileri gidilerek Ali Gako'nun Hristiyan olduğu bile iddia edilmiştir. Kürtlerin dinî liderlerinden Ali Gako'nun, aslında İncil'i Türkçe okuyup öğretmek üzere Ermeniler tarafından Harput'a gönderildiği, Ali Gako'nun başarılı olduğu, gittiği köyde önce üç beş evde başarı sağladığı ve daha sonra civarına ışık tuttuğu anlatılmaktadır (GH, 1864:121-123).

Taylor'un raporuna göre; Dersim'deki Kızılbaşlar [Eylül 1866 itibarıyla] 200.000 nüfustan az değildir. Bunların ortak mezhep mensupları Diyarbakır'da, Malatya yakınında Akçadağ'da, Adıyaman, Urfa civarında, Sivas, Yozgat ve dağınık olarak diğer kent merkezlerindedir. Bu mezhebe ait birçok ordu mensubu, hatta içlerinde Müşir (General) olanlar vardır. Hozat'a giden yol üzerinde Aksu vadisinin güney ucunda İn (Een) köyüne geldik. Bu köyün şimdiki Kızılbaş ahalisi, Dersim'in diğer yerlerinde olduğu gibi, buradaki yerli Ermenileri kovmuş. Ermenilere ait inşaat tarzı, usul ve biçimi Kızılbaşlar tarafından taklit edilerek sürdürülmektedir (Taylor, 1868:320-323).

Konsolos Taylor'un özellikle nüfusa dair verdiği bilgiler hem karışık ve anlaşılmaz hem de izaha muhtaç abartılar içermektedir. Taylor'dan birkaç sene önce Erzurum vilayetine dair uzun bir rapor hazırlayan İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Robert A. O. Dalyell, 1863 yılı itibarıyla Dersim'deki Kızılbaş aşiretler ve bunların nüfusunu şöyle gösterir (Dalyell, 1866:450):

Aşiretin Adı	Çadır Sayısı	Nüfusu
Çarikli (Charikli)	1.500	10.500
Balabanlı (Balabanli)	8.000	56.000
Kureyşli (Kooreshli)	700	4.900
Dersimli (Dersimli)	8.000	56.000
Şeyh Hasanlı (Scheikh-Kassanli)	2.000	14.000
Yekûn	20.200	141.000

Taylor'un verdiği rakamlara yakın olan bu nüfus da Taylor'unki gibi imkânsız bir rakamdır. Diğer yandan Taylor'un verdiği bilgiler düzenli değildir, karışıktır. Çünkü 19 Mart 1869 tarihiyle Kont Clarendon'a yolladığı bir başka raporda, "konsolosluk bölgesindeki Kızılbaşların sayısını 200.500" olarak bildirmektedir. Bu bölgeye Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput dâhildir (Şimşir, 1986:82, 230). Oysa Taylor'dan sonra bölgede askerî amaçla bulunan Binbaşı Trotter, 21 Haziran 1879 tarihiyle Marki Salisbury'e yolladığı bir raporda, Taylor'u kastederek; "benden önceki konsolos Dersim'de 100-150.000 Kızılbaş Kürt olduğunu yazmış. Oysa vilayetin resmî kayıtlarına göre 18.323 Kürt, 2.129 Ermeni erkek vardır. Dersim'in nüfusu 40.000'den fazla değildir." demektedir (Şimşir, 1986:267).

İngiliz misyoner örgütünün 1866 yılında yayımladığı *The Church Missionar Gleaner* adlı eserde, "Kızılbaş Kürtler" başlıklı bir makaleye yer verilmiştir. Bu makale de, daha çok Amerikan misyonerlerinin "Protestan (yani Sünni olmayan) Kürtler" olarak adlandırdıkları Kürtlerin tipolojileri, giyim kuşamlarının anlatıldığı hususi bilgilerle başlar. Sivas'tan yola çıkan üç misyonerin altı saatlik yolculuk sonrası

geldikleri Gündüz köyü ve civarında yaptıkları Hristiyanlık çalışmalarını anlatan makale, Hristiyan misyonerlerin sözde 'Protestan' olarak adlandırdıkları insanlarla geçirdikleri zamanı içerir. Onların izlenimleri sonucunda vardığı iki önemli nokta özet olarak şunlardır:

1- Bu insanlar önceleri, hatta şimdi de ismen Müslüman'dır. Başlıca ibadetlerini şeyhleri etrafında gerçekleştirirler.

2- Ancak dini inançları ve gelenekleri çok az derinlik taşımaktadır. İslam ve Kur'an inancı da yalnızca sözde kalan bir itiraftan öteye gitmemektedir. On yıl öncesinde Ermeni Protestanların bu insanlara dağıtmaya çalıştıkları İncil, ya samimiyet ya da bir kitaba sahip olma duygusu ile hoş karşılanmış ve ancak bir iki evde Protestanizm başarılı olabilmiştir. Bu evler de diğer Kürtler tarafından saldırıya uğramıştır (CMG, 1866:70-71).

Protestan Misyonerlerin ortak çalıştıklarını gösteren bu gözlemlerde kullanılan 'Protestan (Sünni olmayan) Kürtler' tanımlaması da, aslında kendi okurları olan gerçek 'Protestanlar' için özel bir anlamda kullanılmıştır.

John P. Brown, 'Şark Tasavvufu'na önemli bir bölüm ayırdığı 1868 yılında basılan eserinde, Bektaşiliğe de bir bölümde yer vermiş ve dikkate değer bilgi ve gözlemler aktarmıştır. Brown'a göre 'Bektâşi' adı, bu tarikatın ya da Yol'un kurucusu olabilecek iki ayrı kişiden gelebilir. Bunlardan biri "Bostân al Khiyâl" adında mistik bir kitabın yazarı ve Müslümanlar arasında itibarlı Buharalı Bektaş Kulı'dır (Bektâsh Koolee). Diğeri ise I. Sultan Murad Han'ın (Hicri 763) döneminde Anadolu'da yaşayan Hacı Bektaş'tır (Hajee Bektâsh). Hacı Bektaş'ın Derviş Yolu veya Tarikatı (Order), Yeniçeriler denilen Osmanlı askerleriyle bağlantılı olduğundan, bu kişinin üzerinde durmak gerekir. Tarihçiler, Hacı Bektaş'ın (Hajee Bektâsh veya Begtâsh) Osmanlı ordusunda yeni kurulan taburları kutsadığını ve 'Yeni Çeri' ya da 'Yeni Taburlar (Yeniçeriler)' adını kendisinin verdiğini söylerler. Von Hammer, Osmanlılarda başa sarılan beyaz sarığın da Bektaşi Yolunun kurucusu olan Hacı Bektaş'tan yayıldığını belirtir. Hacı Bektaş, Amasya yakınında Suluca (Sulijah Kenariyoon) köyünde Sultan Orhan komutasında karşılaştığı yeni bir askerin başına kol örtüsünü arkadan sarkacak şekilde sarar ve: "Kurduğunuz askerlerin adı Yeni Çeri olsun. Bedenleri güçlü, bilekleri sağlam, kılıçları keskin ve okları isabetli olsun. Bütün savaşlarda muzaffer ve hep zaferle dönsün." der. Yeniçerilerin büyük bir bölümü Bektaşi yoluna bağlı oldukları için Tapınak Şövalyelerine benzer biçimde bir askerlik kardeşliği içindedir. Yine bu yola bağlı olarak 99. taburun komutanı Şeyh Hacı Bektaş'ın yönlendirdiği ve Hacı Bektaş ailesi denilen sekiz derviş, Yeniçeri koğuşlarında devletin bekası ve orduların başarısı için gece gündüz ibadet ederdi (Brown, 1868:140-141).

Bektaşi Tarikatında dört sınıf sıralanır. Bunlar; Anadolu Gazileri denen "Gâziyân-ı Rum (Ghaziyân-i-Room)", Anadolu Ahileri (Kardeşleri) denen "Ahiyân-ı Rum (Akheân-i-Room)", Anadolu Abdalları (Dervişleri) denen "Abdalân-ı Rum (Abdâlân-i-Room)" ve Anadolu Bacıları denen "Bâciyân-ı Rum (Bâjiyân-i Room)" adlarını taşır. Hacı Bektaş, bunların arasından "Bâciyân-ı Rum"u özel olarak seçer, prensiplerini ve ruhani gücünü Khâtun Anâdur'a aktarır. Şeyh Hacı Bektaş, dinî eğitimini Ahmed Yesevî'den alır. Bu Yol'un silsilesini Hacı Bektaş, Yusuf Hemedânî, Ebul-Hasan Harakanî, Bayezid Bestamî, İmam Cafer, İmam Bâkır ve Selman-ı Farisî üzerinden Hz. Ebu Bekir'e kadar götüren yazar; bu Yol'un bir de aradaki diğer İmamlar vasıtasıyla Hz. Ali'ye uzanan kolu olduğunu yazar. İlk Halife olan Ebu Bekir es-Sıddîk, eğitimini doğrudan Peygamber'den alır ve Ebu Bekir'den gelen tarikat "Sıddîkiyye (Siddeekieh)" adını taşır. Dördüncü Halife olan Hz. Ali'den gelen tarikat kolu ise "Aliviyye (Aleevieh)" adını alır. Bütün bu sayılan kişiler 'Şeyh' olarak bilinir, 'Büyükler,' Mürşîd-i Kâmil, ya da insanlara doğru yolu gösteren ve insanlığı Allah'a taşıyan "mükemmel din eğitmenleri"dir. Hacı Bektaş ile birlikte diğer büyük şeyhleri de yazan yazar, bunların hepsinin Ahmed el-Yesevî'nin müritleri olduğunu kaydeder. Başlangıçta hepsi 'Nakşibendî (Nakshibendee) Yolu'ndan iken sonraki dönemlerde her biri ayrı 'Yollar' kurmuştur. Celal-i Buharî dışındaki bu ilk Yesevî mürid ve şeyhleri Hacı Bektaş Yolu'nun abasını giymişlerdir (Brown, 1868:142-143).

Bundan sonra Bektaşilik Yolu'nun 'altı esası'nı sayan yazar, her bir esasın 'altı öz'ünü de ekler. Bu 'altı esas'; "Altı Ahkâm (Ahkiam)", "Altı Erkân (Erkian)", "Altı Bend", "Altı Hikmet" ve "Altı İsbât (Espât)" olarak sıralanır, her bir altı esas, alt özü ile birlikte otuz altı temeli oluşturur (Brown, 1868:143-144).

Brown'un notları arasında en dikkate değer olanları, herhangi bir kişinin Bektaşi Yolu'na kabulü ve bu merasimin teferruatıdır. Kişinin Bektaşi Tekkesine katılabilmesi için Şeyh'in kabulünü soran Bektaşi üyesine 'Rehber' adı verilir. Tekkedeki kabul töreninde yeni üyeye eşlik eden kişilere 'Tercümanlar' denir. Tekkeye yeni giren kişinin boynuna sarılan ipe, "Dehbend", ya da "Taybend"; Bektaşilerin çaldığı boruya "Luffer" veya "Vedûd (Vedood)" denir. Bu yolun gizli simge niteliğinde iki parola sözcüğü vardır. Birincisi, "Tebran ve Tûlân (Toolan)" (Uzak ve Yakın); yakınlığı şefkat, uzaklığı ise kibir anlamına gelir. İkinci sözcük "Bağ (Bagh), ya da "Bend"; bütün Pirlerin eğitmeni, Ruhani "Telkîn (Telkeen)"in hükümdarı, ya da Yolun kurucusu, Ahd-i Vefâ'nın yeminidir (Brown, 1868:155).

Brown, bir 'Tâlib'in Bektaşiliğe kabul merasimini şöyle anlatır:

Bir kişinin Bektaşiliğe kabulü 'Rehberler' adı verilen iki kardeş üyenin, Tekkenin Mürşidine (Şeyhine), o kişiyi önceden tavsiye etmesiyle başlar. Kabul edilme randevusu verildiğinde kişi o gece bir koyun ve durumuna göre, Şeyh'e sunmak üzere bir miktar para getirir. Şeyh, bu parayı daha sonra Tekkenin on iki

giderinde kullanmak üzere böler. Getirilen koyun kapıda kurban edilir ve yünlerinden bir ip yapılarak kişinin boynuna sarılır. Kalan yün, daha sonra "Taybend (Taibend)" yapılmak üzere saklanır. Kurbanın eti seremoni sonrası bütün Tekke mensupları tarafından yenmek üzere yemek yapılır. Bu Yolun toplantıları gizli yapıldığından, içeride konuşulanları kimsenin duymaması için iki rehber silahlı olarak kapıda nöbet tutar; bunlara "Tebber" denir. Üç kişi de Tekke içinde servis görevinde bulunur; bunlara "Pervâneler" denir. Kişi üzerindeki tüm metalik, mineral dünyevi eşyaları çıkarır. Eğer "Mücerred (Mujarred)"in "İkrâr" ya da "Yemin" töreni ise, elbiseleri de çıkarılır. Boynuna ip sarılır ve iki 'Tercüman (Terjumân)' eşliğinde Tekkenin avlusuna alınır. Karşısında oturan on iki kişi vardır. Bunlardan biri de Mürşid'dir (Şeyh) ve her birinin önünde yanan bir mum vardır. Salonun ortasında "Meydan Taşı (Maidân Tâsh)" adı verilen on iki köşeli bir taşın önüne gelir, kolları göğsünün üzerinde bağlı ve ellerini omuzlarında tutarak boynunu sağa doğru büküp bekler. Buna saygı ve teslimiyet anlamına gelen "Boyun Kesme" adı verilir. 'Tercümanlardan' biri Şeyh'e hitaben, kendisine bir köle getirdiğini ve kabul edip etmeyeceğini sorar ve Şeyh rıza gösterir. Kişi, Şeyh'e hitaben şu sözleri tekrarlar: "Ben günahkârım, benim kusurlarımı bağışla, Şahım! Yücelik makamına (göklere) kabul edilen Ali (Alee) hürmetine, Hüseyin'in hürmetine, Kerbela şehitlerinin hürmetine. Kendime, Allah'ıma karşı kusurluyum ve bağışlanmayı diliyorum." Bu kişinin kusurları ertelenir ve yolun üyesi olur. Şeyh dua (ikrar) okur ve mürit, rehberlerin daha önce ona öğrettiği gibi Şeyh'in söylediklerini tekrar eder. Sonunda iki 'Tercüman' müridi kollarından tutarak taşın bulunduğu yerden Şeyh'in önüne doğru ona eşlik ederler, kişi Şeyh'in önünde eğilir ve sonra diz çöker. Şeyh onun sağ elini kendi sağ eliyle tutar.

Şeyh'in müride okuttuğu "İkrarlar" bu merasimin anlaşılmasına yardımcı olur: "Bismillahirrahmanirrahim (Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla)"; "Allah'ın affına sığınırım (üç kez tekrarlanır). "Affımı dilemeğe geldim; Doğruyu bulmaya geldim; Hakk'ın rahmetini diliyorum (O Adaletlidir); Doğru, Hakk'a götüren Yoldur, -Bildiğim gerçek Doğru budur; şeytan dediğiniz, benim de şeytan bildiğimdir. Günahlarımdan, bir daha onlara dönmemek üzere pişmanım ve Hakk'a sığınırım" (üç kere tekrar edilir).

Şeyh bunlara ilaveten şunları ekler: "Haram yeme; yalan konuşma; kimseyle tartışma; senden aşağıdakilere karşı şefkatli ol; üstündekilere karşı saygılı ol; seni ziyaret edenlere (yardım isteyenlere) iyi davran; başkalarının kusurlarını eleştirme; kusur görürsen onları ört; eğer ellerinle örtemezsen gömleğinle ört, dilinle ört, kalbinle ört. Erenlerin on iki Emrine uyanlardan ol; hiçbir şeyin fayda etmeyeceği gün gelecek, ne zenginlik, ne aile, yalnızca Hakk'a saf kalple sadakatinden başka hiçbir şeyin olmayacak."

Mürid, Şeyh'in elini öper ve Şeyh şunları ekler: "Şimdi beni baban olarak kabul ettiysen, ben de seni oğul olarak kabul ettim. Emânetullah (Emânet Ullah) sağ kulağına üflensin."

İkrarın sonu şöyledir:

Mürşid, Müride; "Muhammed rehberimdir (mürid tekrar eder), Ali Mürşidimdir (mürid tekrar eder)." Daha sonra Şeyh sorar: "Burada Ali'nin yerine ve temsiline beni Şeyh olarak kabul ettin mi?" Mürid cevaplar: "Seni Mürşidim olarak kabul ettim." Şeyh: "Öyleyse ben de seni oğul olarak kabul ettim." Bu merasimin icra edildiği geceye Âyin-i Cem (Ain i Jem) denilir (Brown, 1868: 166-172).

1869 yılında Tokat'ta bir süre kalan Henry John Van-Lennep, burada tanıdığı Kızılbaşlar hakkında bazı bilgiler verir: "Tokat'ta kaldığım uzunca dönem boyunca, kendisine 'Abdal' denilen sıra dışı, tuhaf, yaşlı bir derviş sıkça ziyaretimize geldi. Uzunca sohbetlerimizde zihnini algılamaya çalıştım. Çok nazik duygulara sahipti. Her sohbet durduğunda kaşlarını yukarı kaldırır ve hiddetle "Ah! Kılıç, kılıç, kılıç kurban olayım (Akh! Kuluch, kuluch, coorban olayım!), "Kılıç! kılıç! Onun yerine ben kurban olaydım!" derdi. Ne anlatmak istediğini sorduğumuzda, Allah için savaşmak arzusunu, imansızlara kılıç vurabilmeyi ve Allah'ın yolunda kendisinin de yok olmayı arzuladığını söyledi." (Van-Lennep, 1870/I:50)

Henry John Van-Lennep'in anlatılarında Kızılbaşlara dair notlar şöyledir. Katırcılarımız Kızılbaşlardı. Üç kişiydiler; atların ve katırların sahibi olan otuz yaşlarında, esprili ancak zalim ve cahil biri ve onun iki adamı. Kendisi genelde en iyi atı sürer, adamları ise çoğu kez yaya, bazen de eşeklere binerek yola devam ederdi. Katırcı başı, bir gün sarhoşken kendisinin Ankaralı olduğunu, ancak orada bir cinayet işlediği için, ölen kişinin akrabalarının intikam alacağı korkusuyla artık oraya dönemediğini anlattı (Van-Lennep, 1870/I:51).

Kızılbaşlar, esmer, iri kıyım yapılı, zor ve güç koşullara dayanıklı, cesur, çalışkan ve çevrelerindeki diğer toplulukların davranışlarına uyum göstermeyen insanlardır. Yerleşik gelenekleri bu insanlara gizli dinî pratiklerini (uygulamalarını) keşfetme olanağı tanır. Barışçıl ve verimli bir yaşam tarzları vardır. Ülkenin değişik bölgelerinde tekke ve ibadet yerleri bulunmaktadır. İbadetlerini gizlilik içinde sürdürdükleri, dışarıdan sızmalara karşı görevlendirdikleri korumalarının olduğu söylenir. İbadetleri, kadınlı erkekli semah dansı içerir (Van-Lennep, 1870/I:120).

Henry John Van-Lennep, 27 Temmuz 1870 Çarşamba tarihiyle Tokat'ta tuttuğu notlarda da Kızılbaşlara değinir: Saat 3:20'de etrafı bağlık, bahçelik geniş bir Türk köyü olan Pazar'a geldik. Burada civar köylerden gelenlerle haftalık Pazar kuruluyor. Kazova bölgesinin Müdir'inin ikametgâhı da burada. Köyde birkaç dükkân ve mağaza var. Köyün bahçelerine doğru giden yola yöneldik, mükemmel

çiçekler ve hoş kokular arasından geçtik. Saat 05:30'da, geceyi geçirmemiz için bizi davet eden Ermeni arkadaşımız Hacı Boğos (Boghos) Ağa'nın çiftliğine geldik. Çok verimli ve bakımlı bu yer, kuzeyinde Turhal'a bakıyor (Van-Lennep, 1870/II:82-83).

Bu çiftlikte çalışanların çoğunluğu Kızılbaşlardır. Hacı Boğos Ağa, bu insanları çok çalışkan, Hristiyanlardan daha dürüst ve Türklerden daha sadık olarak niteledi. Evlerini daire şeklinde, yerin biraz alt hizasında ve düz olarak kendileri inşa ediyorlar. Güçlü ve zorluklara dayanıklı insanlar. İslam olduklarını söylüyorlar, ancak bu ikrarları samimi değil. Müslümanları taklit ederek dinî öğretmenlerine hoca (sheikh), derviş diyorlar. Burada doksan yaşlarında ama güçlü ve dimdik ayakta bir adam gördük, adı Derviş Hüseyin Baba idi (Van-Lennep, 1870/II:85).

1900 yılı, yaz mevsimi boyunca Kızılbaş karakteri üzerine araştırma yapan Crowfoot, Kızılbaşları genel olarak Hristiyan âleminin ilgi ve sevgi gösterdiği bir toplum olarak tanımlar. Araştırmaları sırasında hiçbir güçlükle karşılaşmadığını belirten yazar, tek şanssızlığının hasat mevsimi olması, bu nedenle köylülerin tarlada ürünleri başında bulunmaları ve köylerde yoğunlukla yaşlılar, varlıklı aileler ve onlara hizmet eden kişilerin bulunması olduğunu aktarır. Öncelikle Kızılbaş isminin [1900 yılı itibarıyla] dört yüz yıllık bir geçmişinin olması ve bu isme saldırıyla bir tür hakaret anlamı oluşmasından söz eden Crowfoot, Türkiye'de bu ismin; şarap içme ve ibadet etmeme bağlamında ahlaksızlıkla eşdeğer kullanımının verdiği rahatsızlığı belirtir. Bu insanların kullandığı diğer isimlerin, Ali yanlıları anlamında Alevi ve 600 yıldır kullanılan Bektaşi (Bektashi) olduğunu belirtir (Crowfoot, 1900:305).

Kızılbaşlar, I. Selim ve I. Süleyman (Kanuni) iktidarları döneminde İran'dan etkilenmiş Türk kaynaklı Şiilerdir ve Afganistan'a kadar çok dağınık bir coğrafi alanda yaşamaktadırlar. Yazarın özellikle üzerinde durduğu araştırma alanı Ankara'nın civarından Kızılırmak'ın doğu yakasına yakın bölümlere kadardır. Ankara'dan doğuya iki önemli yol açılmaktadır; kuzeyde Kalecik köprüsünün bulunduğu nehri geçerek devam eden ve güneyden Kırşehir ve Hacı Bektaş boyunca Çeşnir (Cheshnir) Köprüsü üzerinden Kayseri yoludur. Bu ikinci yol [güney yolu] üzerinde iki Kızılbaş köyü olduğunu duydum: Haydar es-Sultan ve Hasandede. Bunlardan Hasandede daha büyük, daha varlıklı ve daha entelektüel olanı. Çeşnir Köprüsünden nehri karşıya geçince top yolu güneydoğu istikametinde kademeli olarak yükselen bir yokuşla devam eder, ancak Haydar es-Sultan'a en kestirme yol, kaba patika [at] yolu, ana yolun sağından ayrılıp, yokuşu zikzak biçiminde tepeye çıkarıyor. Bir, bir buçuk saatte bayırın zirvesine ulaştık, burada nehrin görünümü kayboluyor ve köy karşınıza çıkıyor. Köyün dört bir yanı kapalı ve büyük bir askerî ve ticari yola yakın olmasına rağmen, oradan tamamen saklı bir konumda. Bu askerî yolu kullananların, köyün varlığından haberdar olmaları olanaksız gibi. Bölgedeki en yakın kasaba, Denek Maden ve civarda yaşayan insanlar Türkmen. Türkmenlerin

yanı sıra az sayıda Kürt, Yörük ve Ermeniler var. Haydar es-Sultan Köyü ikiye bölünmüş durumda, ancak köyde toplam otuz civarında hane var. Daha küçük olan bölümde köy camisi, türbe, yatır ve yanında köy odası var (Crowfoot, 1900:306).

Türbenin içindeki mezar yeşil örtüyle kaplı ve bir köşesinde Ali'nin sancağı asılıdır. Cami ve türbe elli yıl önce restore edilmiş. Şeyh, buranın mistik yapısından söz etti, içerideki kuyu hakkında önce pek bilgi vermek istemedi. Daha sonra köyde yaşlı ve bilge bir kadının, buranın sırrını bildiğini, ayrıca buradan insanların kendileri için yapması gerekenleri okuduğunu söyledi. Ancak Türkçem yeterli olmadığı için kadını anlayamayacağımı gerekçe göstererek kadınla direkt olarak iletişim kurmama itiraz etti. Yanımdaki Yunan rehberimin yardımcı olmasını önermeme rağmen bunu uygun bulmadı. İkna çabalarımız sonucunda yaşlı, peçesiz ve eski bir elbiseyle kısa boylu, saçları kınalı bir kadın geldi. Muhtemelen ömrünce gördüğü ilk Avrupalı olduğumdan, bana şüpheli gözlerle baktı. Sessizce beni kuyunun başına doğru yönlendirdi, bana aşağı bakmamı ve sülfür kokusunu içime çekmemi söyledi. Sonra kendisi kafasını kuyuya uzatıp, derin nefesler aldı ve kafasını kaldırıp birkaç söz mırıldandı. Tekrar kafasını kuyuya uzatıp derin nefesler aldı, bir figanla inledi ve Şeyh'in oğlu yanına çömelerek kadını kollarıyla sarıp söylediklerini dinledi. Tıpkı kâhinin gaipten haber vermesi gibi bir durum, doğrusu bana oldukça garip geldi. Kısaca bir daha Haydar es-Sultan'a gelirsem, günahlarımın bağışlanması için türbede mum yakıp bir kurban kesmem gerektiğini söyledi. Bir saat kadar tek kelime etmeden yanımızda oturduktan sonra geldiği gibi sessizce oradan ayrıldı (Crowfoot 1900:307).

Bu olaydaki ana fikir, kuyuda bir ruhun olmasıydı. Kişinin önce bu ruha kendini tanıtması gerekiyordu, onun için ben eğilerek içeriden nefes aldım; sonra ruhun belirli bir kişi aracılığıyla iletişime geçmesi mümkün oldu, o zaman yaşlı kadın devreye girdi; son olarak söz konusu ruh türbedeki yatırdan bağımsız değildi. Gaiple ilgili araştırmaların yanı sıra, âmâ hastalar, özellikle kör ya da akıl sıkıntısı olanlar bu mukaddes yere gelirlermiş. Kızılbaşların yılın her dönemi burada kurban bağışlamaları da olağan bir ibadet (Crowfoot 1900:308).

Gittiğim ikinci köy olan Hasandede, Kızılırmak'a yakın, nehrin doğu yakasında Yahşi Han'ın (Yakshi Khan) iki buçuk saat güney mesafesinde ve Denek Maden'in üç buçuk saat batısında. Köyde yaklaşık yüz hane var ve buradaki insanları Haydar köyündekilerden daha zeki buldum. Beni, Türkler arasında gördüğüm en büyük nezaketle karşıladılar: Şeyh, odadakileri tek tek aile isimleriyle, birkaçını ise "Efendi" unvanıyla tanıttı. Normal köylülerden daha ciddi tavırları beni etkiledi; gelenek ve değerlerine bağlılar ve sorularında mesafeliler. Çok enerjik, verimli ve ilginç olan yönlerini anlatıp sunmakta gönüllüler. Köyün güney ucunda, minaresinin taşları Mekke'den getirilerek yapılmış bir cami ve yanında iki türbe var. Türbenin

birinde Hasan'ın tabutu, diğerinde ise iki oğlu ve kızının tabutları bulunmaktadır (Crowfoot 1900:308).

Haydar es-Sultan köyündeki Şeyh, Haydar'ın, Horasan'da "Yesevî" adında bir kasabadan geldiğini, "Hoca Ahmed" olarak da bilinen Yesevî'nin, ünlü Hacı Bektaş'ın mürşidi olduğunu söylemişti. Hasandede köyünde, Haydar'ın 650 ya da 670 yıl önce Yeniçerilere adını ve amblemini veren ünlü Şeyh Hacı Bektaş'la birlikte buraya geldiğini ve 14. yüzyıl döneminin, tarihçiler tarafından verildiğini (teyit edildiğini) söylediler (Crowfoot 1900:309).

Hasandede köyünün kahramanı (köye adını veren) Hasan da dört yüz sene önce Horasan'dan gelmiş, dinî bir lider olarak kendisinden evvel gelenlerin istikametinde dinî öğretilerini sürdürmüş. Köyün mevcut Şeyhi, Hasan Dede'nin soyundan geldiğini beyan etti ve beni birkaç akrabasıyla tanıştırdı. Aile, soy (sülale) isimleri, "Selahaddin (Salah-ed-din)" ve köyde yaklaşık yirmi hane olan aile, bu sülale adıyla anılıyor. Köyde yaşayan diğerleri ise, Şeyh Hasan köye geldiğinde burada bulunan köyün yerli aileleridir. Bütün Selahaddinler, Hasan Dede türbesinin civarına gömülüyorlar, zengin ya da fakir olmaları gözetilmeksizin özgürce diğer Bektaşilerle evleniyorlar, ancak asla Osmanlılarla evlilik yapmıyorlar. Bu bilgileri bana bizzat Şeyh anlattı ve türbeleri gezdirdi. Hepsi Selçuklu Türklerine takva ve saygı ile yaklaşıyor, Konya'daki Mevlevi Dervişleri ile Ankara'daki Hacı Bayram'ı akraba olarak gösteriyorlar (Crowfoot 1900:309).

Kendi aralarında 'Bektaşi' ve Türklerin arasında 'Kızılbaş' olarak taşıdıkları (sahip oldukları) iki isim, bu insanların durumlarını anlamak açısından ipucu veriyor. Bektaşiler ile Osmanlılar arasındaki husumet son yüzyıla değil, Yeniçerilerin kaldırılmasına ve arkasından Bektaşilerin cezalandırılmasına dayanıyor. Bu cezalandırma büyük rakamlarda ve Türk imparatorluğunun hemen her bölgesinde, örneğin Kahire'de bile gerçekleşmiş (Crowfoot 1900:310).

Her iki köyde de tanımlayabildiğim, insanların duygularını canlandıran ilgi merkezi cami değil, Şeyhlerinin türbeleridir. Haydar es-Sultan türbesine bağlı olarak bulduğumuz, kutsal kuyu ve iyileştirici özelliği olan kişiydi. Kutsal kuyu imgesi, antik çağlardan günümüze değin hem İslam hem de Hristiyanlıkta kullanılan önemli bir motiftir (Crowfoot 1900:312).

Crowfoot, tanıdığı Bektaşi dedelerinin fotoğrafları ile bir de silsile eklemiştir ki, bu fotoğraf ve silsile Bektaşi tarihi bakımından çok önemli belgelerdir, bu sebeple makalenin sonuna eklenmiştir.

20. yüzyılın başında Fırat Vadisini dolaşarak notlar aktaran Ellsworth Huntington, bu sırada Kızılbaşlara da değinir: Yukarı Fırat Vadisinin dağlarında Kızılbaşlar, hükûmete meydan okur ve kendi aşiret ya da kabile ağalarından başka

kanun tanımazlar. Bu bölgede sürekli küçük çatışmalar yaşandığından, insanlar ya eski bir piştov ya da modern bir martini silah taşır. Çatışma sırasında yalnızca dinî şahsiyetler saldırıdan muaftır, bu yüzden ticaret (için buraya gelenler) ve hayvancılık tamamen Kızılbaşların elindedir (Ellsworth, 1902/I: 384).

Malatya'ya yakın bölgede yaşayan Kızılbaşlar, Dersim'deki kardeşlerinden farklı olarak daha barışçıl, çoğunlukla göçer yaşam tarzını bırakmış iyi huylu çiftçilerdir. Genelde Kızılbaşlar samimi, iyi tabiatlı, espriye açık, soru sorma ve cevaplamaya hazır, misafirperver, kolay geçimli, iş gerektiğinde çalışkan ve sözlerine sadık insanlardır. Ahlak bakımından bu bölgedeki Kızılbaşlar civar komşu kardeşlerinden daha iyilerdir. Tanımadıkları ve aksi koşullarda çabuk bozuluyor, daha şüpheci ve tehlikeli oluyorlar (Ellsworth, 1902/II:187).

Kızılbaşlar asla yalnız ibadet etmezler. Şeyh veya üzerlerinde etkisi olan dinî liderle (Dede, Baba) beraber ibadet ederler. Köyler arasında kavga ve ihtilaf normal bir durumdur. Şeyhleri saygın ve itibarlıdır. Belirli zamanlarda kutsal ayinleri vardır (Ellsworth, 1902/II:188).

İngilizlerin ünlü şarkiyatçısı Edward G. Browne, esas itibarıyla 'hurufiler' üzerinde çalışmış olmakla birlikte, Bektaşiler ile Hurufilerin bağlantısına da temas eder. Brown'un notlarında Bektaii derviş düzeninin kurucusu olan Hacı Bektaş Veli (Hajji Bektash), İran asıllı olmasına rağmen yaşadığı dönemde Osmanlı hükümdarının yakın ilgisine mazhar olmuş ve doğumundan ölümüne (Hicri 738) kadar mukaddes bir yaşam sürmüştür. Hacı Bektaş aynı zamanda Yeniçeri Ocağına etkisi ve inayeti ile bilinmektedir. Hurufi Fazlullah, Hacı Bektaş'ın vefatından iki yıl sonra doğar (Hicri 740) (Browne, 1907:534).

Browne, Bektaşi ve Hurufi bağlantısı ile ilgili konuların yer aldığı ve Hicri 1291 (Miladi 1874-5) yılında basılan *Kashifu'l-Asrar u Dafi u'l-Ashrar* (Kâşifü'l-Esrâr ve Dâfi'ü'l-Eşrâr) adlı kitabın üç nüshasının British Müzesi, Cambridge Üniversite Kütüphanesi ve kendisinde olduğunu iddia eder. Hurufiler üzerine kırk altı çalışmanın yer aldığı ve ulemadan sayılan İshak Efendi'nin[5] Bektaşileri itham etmek için derlediği bir kitaptır (Browne, 1907:535).

Stephen Van Rensselaer Trowbridge, Cambridge Üniversitesinin, Harvard İlahiyat Okulu adına çıkardığı dergide, "Aleviler veya Ali'yi İlahlaştıranlar" adlı makalesiyle Aleviliği, Ali'nin şahsı (zatı) ve öğretileri üzerine merkezlenen bir mezhep olarak tanımlar. Yazar, 1909 yılında Türk İmparatorluğu içinde gittikçe yayılan ve yer tutan Alevi inancının ve Alevilerin, Siffin savaşında başlarına kırmızı bez bağladıklarından dolayı 'Kızılbaş' adını aldıklarını iddia eder. İran'da Alevi toplumu 'Ali İlâhi' adıyla bilinir ve İslam'ın bir mezhebi olarak kabul edilir. Alevi toplumu Ali döneminde ortaya çıkmıştır, ancak son yıllarda [20. yüzyıl başı itibarıyla] genişleyebilmiştir. Öğretiler gizli tutulmuş ve inanç mensuplarının nesilden nesile

aktardığı bir kitap da olmamıştır (Trowbridge, 1909:340-341).

Ali'nin Şahsiyeti ve Misyonu üzerinde duran yazar; Ali ile ilişkili olarak dört tür topluluk sayar: Birincisi, Ali'yi zorba ve müstebit hükümdar olarak değerlendiren, özellikle bu bölgenin Yahudi toplumu ki, bunlar Ali'den nefret ederler. İkincisi, Ali'yi dördüncü Halifeleri olarak bilen ve sayan Ehl-i Sünnet ki, bunlar Ali'nin insanlar arasında zekâyı ve erdemi simgelediğini söylerler. Üçüncüsü Ali'nin, bütün mucizeleri gerçekleştiren ve Peygamberden sonra gelen, onun varisi ve vesayeti olduğuna inanan Şiiler. Dördüncüsü, Ali'yi, var olan bütün kerametin ruhu ve Allah'ın dünyadaki tezahürü olarak kabul eden Aleviler, yani Ali'yi Allah kabul edenlerdir (Trowbridge, 1909:340-341).

Tarih boyunca üç kişi bu inancın yayılmasında dikkate değer hizmet icra etmiştir. Ali'nin neslinden gelen bir Veliyyullah (Veli-Ullah) olarak, Seyyid Celaleddin (Jelal-ed-dîn) bunların ilkidir. Hicri 660 (miladi 1262) yıllarında yaşayan ve yaşamı boyunca önemli sayıda derviş yetiştiren ve yine çok sayıda insanı bu yola katan Celaleddin, aynı zamanda bu inancın öğretilerini ve gereklerini sürdüren Celali (Jelali) derviş ocağının kurucusudur.

İkinci büyük şahsiyet olan Hacı Bektaş Veli, Hicri 730 (miladi 1329/30) yılları civarında Nişabur şehrinde doğmuştur. Ali'nin soyundan olan İmam Rıza'nın oğludur. Osmanlı topraklarına geldiğinde Alevi inancını Anadolu'ya taşıyan en önemli kişidir. Yaşamı boyunca beş yüz kişiyi bu inanca bağlamış ve ölmeden önce de Ankara'ya yakın bir yerde Bektaşi derviş ocağını kurmuştur. Ocak mensuplarının hepsi bu inancı taşır ve ülkenin her yanına inancın öğretilerini anlatır. Bu ocağın bir kuralı da (dine hizmet yolunda) evlenmemektir.

Üçüncü tarihi şahsiyet ne derviş ne de sofudur. Şah Safi Sultan, İran tahtına oturan ilk Alevi Şahıdır. Afgan fatihlerin acımasız zulümlerinden sonra İran'a bu inancın Rönesansını getirmiştir. Şah Safi Sultan'ı, aralarında Şah Abbas'ın da olduğu dört Alevi Şah takip eder. Daha sonra taht, Sünniler ve Şiiler arasında el değiştirir. Şah Safi Sultan, ülkesinde Ali'nin adını bir onur mertebesi olarak anma konusunda başarılı olmuş, kendisi de şahlığı boyunca halk arasında adaletli ve soylu bir Şah olarak nam salmıştır. Mezhebin coğrafi merkezi İran'daki Kirind ve Kirmanşah'tır. Hattta, Ali'nin neslinden dört erkek şimdi Kirind'dedir. Adları, Seyyid Berake, Seyyid Rüstem, Seyyid Esedullah, Seyyid Ferecullah. Bu Seyyidler tüm Anadolu'ya ve kuzey Suriye'ye tebliğ, vaaz ve inanç mensuplarına ahlaki eğitim vermek üzere temsilciler yollamışlardır (Trowbridge, 1909:342).

1909 yılı itibarıyla Alevi inancı Arabistan ve Mısır'da çok az gelişme kaydetmiştir. Ancak İran ve Mezopotamya'da üç dört milyon civarında Alevi vardır. Halep civarında aşağı yukarı elli bin kadardır. Adana, Diyarbakır, İzmir, Selanik ve Kayseri civarında on binlerce Alevi bulunmaktadır. Kayseri'ye on sekiz saat mesafede

olan Hacı Bektaş, önemli bir merkezdir. İstanbul bir Alevi merkezi değildir, fakat Makedonya'da halkın geniş ölçüde bu inanca yönelimi vardır. Antep şehrinde yaklaşık beş yüz Alevi hanesi ve iki bin civarında Alevi nüfus bulunmaktadır. Antakya'da Nusayri köyleri dışında hemen hiç Alevi yoktur. Maraş'ın köyleri, merkezi ve Elbistan civarından özellikle söz etmek gerekir. Suruç ovasında yaşayanlar Sünni'dir. Burç ve Kızıl Hisar'da olduğu gibi Antep'in köylerinin de büyük çoğunluğu Sünnî'dir. Ancak, Sahyun'dan güneye Harar civarında oldukça fazla Alevi köyü vardır. Birecik Türk nüfusunun yüz elli kadarı bu inancın mensuplarıdır. Urfa ve köylerinde az sayıda; Halep'te az sayıda; Antakya'da neredeyse iki yüz hane kadardır. En yoğun nüfusu olan bölgelerden birisi Erzincan Vilayetinde Dersim'dir. Bu bölgenin coğrafi alanı at sürümü on beş günlük bir mesafeyi içerir (Trowbridge, 1909:343).

F. W. Hasluck, Bektaşilik ve Alevilik tarihinin en başlı araştırmacılarındandır. Onun verdiği bilgilere göre Bektaşilik, en açık anlamıyla derviş düzeni olarak bilinir; koşullara bağlı olarak 'tekke', ruhani lider olarak bir "baba" etrafında, belirli bir mekânda toplanan dervişlerden oluşur. Genellikle tekkenin yanında, buranın kurucusu olan Şeyh'in mezarı bulunur. Tekkenin ortak ibadet için ayrılan "meydan" adı verilen bir odası vardır. Bektaşi mezhebi hiçbir millet ve ırk ile özdeş değildir ve Mezopotamya'dan Arnavutluğa kadar uzanan eski Türk İmparatorluğu coğrafyasına yayılır. Bektaşizmin dinî doktrinleri tüm akıl ve düşünce prensipleri üzerine kuruludur. Bu sistem, diğer mistik dinlerde olduğu gibi gizemli bilgiye kademeli ulaşma yolu olarak çeşitli basamakları gerektirir; bu basamaklar içinde Şeyh'le beraber ibadet, tamamen özgür ibadet, bir bakımdan aydınlanma ve felsefi derinlik de vardır. Bektaşizm doktrini ve ayinleri birçok noktada Şia mezhebiyle ilişkilendirilir (Hasluck, 1914: 95).

Bektaşiliğe girecek olan kimselerin (taliplerin) Allah'a inanması ve iyi ahlaklı, karakteri düzgün olması gerekir. Talibin güzel ahlaklı olduğu, itimat edilir bir başka Bektaşi tarafından garanti edilir. Bektaşizm, soy şeceresiyle geçmez, bir Bektaşi babasının öz oğlu Bektaşi yoluna girip girmemekte tamamen serbesttir. Bektaşilerin ibadetleri camide değil, tekkenin 'meydan' denilen bölümünde, kapıları kapatılarak ve kadın erkek ortak katılımla yapılır (Hasluck, 1914: 95).

Hasluck, "Bektaşilerin Coğrafi Dağılımı" adlı makalesinde, 1913-1915 yılları arasında kendi gözlemlerini ve Bektaşi kaynaklarını kullandığını belirtir. Anadolu'daki Bektaşilerin Kızılbaş adı altında İslam'ın Şii koluna yakın olduğunu belirten Hasluck, coğrafi olarak nüfus yoğunluğunun Ankara, Sivas ve Tahtacı olarak bilinen bir kısmının da Konya ve civarında olduğunu bildirir. Hasluck'a göre Anadolu'daki üçüncü en büyük grubun yaşadığı bölge Harput ve Erzurum'dur. Ancak bu bölgede Bektaşi tekkesi tespit edememiştir. Günümüzde [20. Yüzyıl başında] Bektaşilerin güçlü olarak temsil edildikleri yerin Kuzey Arnavutluk bölgesi

olduğunu yazan Hasluck, Bektaşiliğin değişik özelliklerinin Anadolu, Türkiye'nin Avrupa yakası (Rumeli) ve Arnavutluk'ta izlenebileceğini; Anadolu Bektaşilerinin Hacı Bektaş'a bağlı olduklarına; Rumeli Bektaşilerinin ise "Fetih Evliyalarına" bağlı olduklarına işaret eder. Bu bölgelerde Bektaşizmin gelişme noktasının 16. yüzyıl ve sonrası Yeniçeri-Bektaşi bağlantısıyla gerçekleştiğini belirten Hasluck, Arnavutluk'ta ise yine tipik bir Pir'in öncülüğünde, ama Anadolu ve Rumeli türlerinden farklı olarak Bektaşiliğin, tarihsel kişiliklerin önderliğinde 18. yüzyıl ve sonrası dönemde geliştiğini söyler (Hasluck, 1916:84).

Hasluck'a göre Bektaşi Tekkelerinin diğer tekkelerden farklı olarak tenha bölgelerde ya da köylerin yakınında kurulmasının nedeni, kısmen Bektaşi propagandasının daha çok kırsal kesimde etki bulması ve kısmen de Sünni din adamlarının hasımâne tavrındandır (Hasluck, 1916:86).

Daha sonra Ankara Vilayetine bağlı Hacı Bektaş (Pir-evi)'nden bahseder. Bu bölümde Hasluck, Hacı Bektaş'ın mezarı ve tekkesinden söz eder. Önemli sayılabilecek şey ise, yazarın o dönemde çizdiği harita olabilir. Tarikatın kurucusu Hacı Bektaş'ın türbesi, Kırşehir yakınlarında kendi adını taşıyan bir köyde bulunmaktadır. Türbe'nin bitişiğinde tekke vardır; buraya 'Pir Evi' denir. Pir Evi, Bektaşi Yolu ve bu yolun takipçileri için ana merkezdir. Türbenin yanında önemli bir Şeyh olan Balum Sultan'ın mezarı vardır (Hasluck, 1916:86).

Hacı Bektaş tekkesi, daha önce [1914 öncesinden söz edilmektedir] etrafında Bektaşiliğe bağlı olan 362 köyle maddi gelir olarak desteklenmekteydi. Bu köylerin sayısı çeşitli nedenlerle giderek azalarak yirmi dörde düşmüştür. Tekkenin 60.000 Sterlin civarında geliri 'Ahi Dede' ya da 'Dede Baba' ve 'Çelebi' gibi yolun kol önderleri tarafından bölünür. Ahi Dede'nin, Hacı Bektaş'ın ruhani halefi olduğu iddia edilir. Arnavut ve Girit Bektaşileri Ahi Dede'yi mutlak otorite olarak görürler ve örneğin Şeyh tayininde onun onayını şart koşarlar. Yolun bu kolu tamamen Arnavutların elinde gibidir. Rahmetli Şeyh Feyzi (Faisi) Baba, Arnavutluktandı, hâlen iki önemli Şeyh adayı da Arnavutluktandır (Hasluck, 1916:87).

Dede Baba'dan sonra sekiz diğer 'Baba' vardır ve her birinin ayrı konakları bulunur. Bu Babalar tekkeye hizmet veren çeşitli bölümlere nezaret ederler. Sırasıyla erzak bölümüne 'Kilerci Baba', fırına 'Ekmekçi Baba', mutfağa 'Aşçı Baba', ahıra 'Atçı Baba', konukevine 'Mihmandar Baba', Balum Sultan türbesi (Balum Evi) ve mahzene 'Dede Bağı, Han bağ' bakar. Çelebi (şimdi Cemal Efendi), Hacı Bektaş'ın gerçek soyundan ve yolun mutlak devamı olduğunu iddia eder. Bu yol şecere takip etse de, düzen babadan oğula geçme şeklinde değildir. Dede Baba, Hacı Bektaş'ın hiç çocuğunun olmadığını ve dolayısıyla Çelebi'nin Hacı Bektaş soyundan olamayacağı yönünde görüş bildirir (Hasluck, 1916:87).

1909 gibi yakın bir zamanda, Türk anayasasının ilan edildiği dönemde Çelebi, geçmiş haklarının kendisine verilerek yolun mutlak başı olması yönündeki talebini yeni hükûmete iletti. Hâlen konumu, Anadolu'da Kızılbaş nüfus tarafından tanınmaktadır ve bu nüfusa hükmeden Tekke Şeyhleri Çelebi'ye bağlıdır. Bu yüzden Çelebi ve Dede Baba ilişkileri doğal olarak gergindir (Hasluck, 1916:88).

Teoloji bakımından Bektaşiler, Kızılbaşlardan farklı olarak altıncı İmamı (Cafer-i Sâdık) ruhani lider kabul ederken Kızılbaşlar ise kendi kollarının beşinci İmam'dan (Muhammed Bâkır) geldiğine inanırlar. Bu iki kolun dinî yaşantı biçimlerinde de önemli bazı farklılıklar vardır. Özellikle inançlarına kendilerini adayan Bektaşi dervişlerinin hemen hepsi dinî nedenlerle evlenmezler ki, bunlara 'mücerred (moudjerrid)' deniliyor. Bu konuyla ilgili olarak Bektaşi Dervişleri Balum Sultan'a özel bir ilgi ve hürmet duyarlar. Balum Sultan, Hacı Bektaş'tan iki nesil sonra yaşamış, reformcu bir Şeyh'tir ve Pir Evi'ne defnedilmiştir. Hacı Bektaş'ın hiç evlenmediği varsayılsa da, bekâr kalarak dine hizmet edenlerin Piri olarak Balum Sultan gösterilir (Hasluck, 1916:88).

Öte yandan Kızılbaşlar ise soy şeceresi takip ederler ve bu bakımdan şeyhleri evli olmak 'müteehhil' (moutehhil) durumundadırlar. Çelebi ile Dede Baba arasındaki tartışmanın başlıca nedenlerinden biri de bu silsile yoluyla geçişten kaynaklanmaktadır (Hasluck, 1916:89).

Molyneux-Seel, 1914'te kaleme aldığı "Dersim'de Seyahat" adlı makalesinde, köyler, nehirler, dağlar ormanlık alanlar gibi coğrafi alanlarını anlattığı Dersim bölgesinin Kızılbaş (Kezelbash, red-head) topluluğundan da söz etmektedir. Molyneux-Seel, Osmanlı idaresi altında ve merkezi Hozat olan Dersim Sancağını kazalar, nahiyeler ve aşiret ağaları tarafından yönetilen kısımlar olarak bölümlerle açıklar. "En önemli aşiretlerin idarecilerine (chiefs) Seyyid (Seid) denilmektedir. Seyyidler, aşiretler üzerinde önemli nüfuzları olan dinî liderlerdir. Dersimli aşiretler kışları köylerinde geçiren ve yazları yaylalara çıkan yarı göçer topluluklardır. Sayıları 65 bin civarındadır" (Seel, 1914:51).

Yazar, Türklerin, bu topluluğu İranlılar ve geleneksel olmayan (unorthodox) Müslümanlar için de kullandıkları 'Kızılbaş (Kezelbash)' terimiyle tanımladıklarını iddia eder. Kızılbaş fırkasını İslam'ın Şii kolunun bir mezhebi olarak belirten Seel, bu mezhebin içinde Hristiyan ritüellerinin de bulunduğunu söyler. Seel'e göre aslında ne Dersimliler ne de bu bölgede yaşayan Kürt aşiretler Kızılbaş mezhebiyle sınırlıdır. Aslında Kırmançılardan (Kurmanji) farklı bir dil konuşan Zazalar bu mezheptendir. Dersimliler, göçer Kürtler gibi aşiretlere bölünmüştür ve irili ufaklı yaklaşık kırk beş aşiretleri vardır (Seel, 1914:52).

Kızılkilise (Kezel Kilisé, red church), ya da sultanın kızının bu bölgedeki mezarından dolayı verilen adıyla Nazimiye'nin (Nazmié) doğusunda tepesi düzlük

ve ağaçlık olan Hamid Dağı vardır. Bu Kızılkilise, Kaymakamın ikametgâhıdır ve yarım tabur askerin bulunduğu garnizonu vardır. Kızılbaşlar civardaki dağlarda yaşayan Haydarlı (Haiderli) aşiretinden dolayı bu kasabaya Haydara (Haidara) derler (Seel, 1914:55).

Seel, Dujik Baba Dağının kuzey ucuna yakın bölgede ikiye ayrılan yüksek bir kayadan söz eder. Bu kaya, fesli bir kafa biçimine benzemektedir ve Kızılbaşlar bunun Hz. Ali'nin kudretli kılıcıyla ikiye ayrılan bir Türk kafası olduğunu söyler. Kardere köyünde de buna benzer mucize (keramet) gösteren Seyyidlerin misalleri verilir. Geçmişte Seyyidlerin arasında kutsallık mertebesi ve doğaüstü güçleri üzerine kıyasıya rekabet vardır. Kardere duvarının geleneksel öyküsü şöyledir: "Bir gün Gureshan aşiretinin Seyyidi kutsallık mertebesini göstermek üzere bir aslanın üzerine binerek komşusu Bamasurli aşiretinin Seyyidini ziyarete gider. Uzaktan aslanın üzerinde gelen kardeşi Seyyidi gören Bamasurli Seyyidi bunu bir meydan okuma olarak algılar ve eline bir yılan alıp Kardere duvarına çıkar. Yılanı kırbaç gibi sallayarak gelen misafirini karşılamayı bekler. Bu manzara karşısında Gureşan Seyyidi arkadaşının karşısında kendi mertebesinin önemli olmadığını anlayarak aslandan iner ve onun elini öper. Gureşan aşireti, günümüze değin Bamasurli aşiretinden biriyle karşılaşınca bu olayın anısına onun elini öpmektedir (Seel, 1914:58).

Dujik Baba Dağı 10 bin fit yükseklikte tek zirveli güzel bir dağdır. Zirvesi ağustos ayında bile karlarla kaplıdır. Kızılbaşların Dersim'de, Hz. Hüseyin'in ruhunun abidesi olarak görüp hürmet ettikleri bundan daha yüce başka dağ yoktur. Tehlike gördüklerinde bu dağa sığınırlar. Munzur Dağının eteklerinde adından da anlaşılabileceği gibi Alevilerin hac yerlerinden biri olan Ziyaret köyü vardır. Munzur suyunun kaynağı buradadır. Birkaç kaya havzası suyu havuz şeklinde tutar. Hacılar burada yıkanarak zaaflarından ve hastalıklarından arınırlar. Burada her şey Munzur (Muzur) Baba ile ilişkilendirilir. Munzur suyunun doğaüstü doğuşunun kökeni de geleneksel olarak Munzur Babayla ilgilidir (Seel, 1914: 59).

Topuzanlı aşiretinden Şeyh Hasan adında bir ağanın Munzur adında bir oğlu vardır. Munzur, babasının koyunlarını otlatır, çobanlık yapar. Kışları her yer kar olsa bile babasının yasaklamasına aldırmadan hayvanları otlamaya çıkarırdı. Koyunlar köye iyice doymuş olarak dönerlerdi. Babası bu hayvanların nerede doyduklarını merak eder ve bir gün Munzur'u takip etmeye karar verir. Munzur, hayvanları dağa çıkarıyor, karla kaplı çalılıklara, meşelere sopasıyla vuruyor ve düşen yeşil yaprakları hayvanlar yiyorlardı. Babasının bunu gördüğünü fark eden Munzur, koyunları bırakır ve kaçarak gözden kaybolur. Babasını terk eden Munzur, Ali Haydar Ağa'ya çoban olmak üzere Büyük köyüne gider. Ertesi yıl Ali Haydar Ağa, evini Munzur'a emanet ederek Kerbela'ya Hacı olmaya gider ve Kerbela'da Hac ibadetini yaparken canı karısının yaptığı helvadan çeker. Beş dakika içinde Munzur, bir tabak helvayla

Ağasının yanındadır. İşte tam bu esnada Büyük köyünde olaylar şöyle gelişir. Munzur, o gün içinde sağılmaları için hayvanları köye getirdiğinde, Ali Haydar Ağa'nın eşine, "Ağamın canı helva çekiyor" der. Eşi "Doğrudur ama Munzur, biliyorsun Ağan buradan çok uzakta." Munzur, "Önemli değil, siz helvayı yapın, ben onu Ağa'ma ulaştırırım" der. Ali Haydar'ın eşi Munzur'un helva arzu ettiğini düşünerek helvayı yapar ve bir tabağa koyarak Munzur'a verir. Munzur helvayı alır ve uzaklaşır, birkaç dakika sonra geri döner. Ağa'nın eşi "tabağı ne yaptın Munzur" diye sorduğunda "Ağam tabağı getirir" diye yanıt verir. Ali Haydar Ağa Büyük köyüne döndüğünde, köyün ahalisi elini öpmek için Ağa'ya gelirler. Fakat Ali Haydar, el öptürmeyi reddederek, "Gerçek Hacı, benim çoban Munzur, gidin onun elini öpün." der. Ahali köyde Munzur'u arar. Bu sırada Ağa'sına bir maşrapa süt hazırlayan Munzur, ahalinin kendi üzerine doğru geldiğini görünce elinde süt maşrapasıyla dağlara doğru kaçar. Fakat köylüler elini öpebilmek için peşinden koşarlar. Munzur kaçarken elindeki maşrapadan süt dökülmeye başlar. Sütün döküldüğü her yerden su fışkırır. Munzur, uzakta bir yerde oturur ve gözden kaybolur. Bu olaydan birkaç yüzyıl sonra İran Şahı, Munzur'un kaybolmadan önce düşürmüş olabileceği maşrapayı bulmak amacıyla bu bölgeye Hacca gelir. Şah, amacına ulaşır ve bu kabı bularak beraberinde götürür. Maşrapa Tahran Müzesinde teşhir edilmektedir (Seel, 1914:60-61).

Seel, Kızılbaşları İslam'ın Şii mezhebinden olarak nitelerken bir taraftan da Hristiyanlıkla bağlantı kurar. Hatta Hristiyanlıktan bazı alıntılar yaptıklarını iddia eder. Kızılbaşların, kendilerini "Yol Uşağı (Yol Oushaghi)" veya "Doğru Yolun Çocukları" olarak adlandırdığını belirten Seel, hiyerarşik yapılarını "Seyyid, Mürşid ve Mürşidin Mürşidi (Seid, Murshud or, Murshuden Murshudu) olarak anlatır. Bütün Seyyidler ve Mürşidler, diğer İslam mezheplerinden farklı olarak kendi mezheplerinin kurucusu olan İmam Bâkır'ın soyundandır (Seel, 1914:64).

Kızılbaşlar Tanrı'nın varlığına ve birliğine inanırlar ve onun ne oğlu ne de eşi benzeri vardır. Sıkça okudukları dini ilahilerden birinde, "Biz İsa'yı Hak biliriz-İsa ruhullah" şeklinde dize vardır. Bu dizeden yola çıkarak Seel, Kızılbaşların bir zamanlar İsa'nın tanrılık vasfına inandıklarının kanıtı olabileceğine, ancak aynı dizenin hak kelimesini tanrı yerine adalet için ve 'ruhullah' kelimesini ruh için kullanabileceğine, böylece dizenin "Biz İsa'yı Adalet biliriz - İsa Tanrı'nın nefesidir" şeklinde de yorumlanabileceğine dikkat çeker. "Görüştüğüm bütün Seyyidler, İsa ve Ali'nin aynı kişi olduklarını, ancak değişik zamanlarda dünyaya farklı isimlerle geldiğini iddia ettiler. İsa ile ilgili olarak çarmıha gerildiğini ve yalnızca Peygamber olduğunu kabul ederler. Cehenneme, Cennete ve Kıyamet gününe inanırlar. Önem verdikleri Peygamberler, Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammet ve Ali'dir. Ancak Ali, Muhammet'ten çok daha önemlidir. Bunlardan sonra on iki İmam gelir" (Seel, 1914:65).

On İki İmamın adları şunlardır: Hasan ve Hüseyin (Ali'nin oğulları), İmam Abbas, Zeynelabidin, Bakır, Cafer, Ebulkasım (Abul Kassem), Rıza, Ali Asker (Aghzar), Ali Ekber, Kâzım ve kıyamet günü gelip dünyayı yargılayacak olan Meyyit-i Sâhib-i Zamân (Meit-i-sahib-i Zeman). Kızılbaşların dini bir kitabı yoktur, ancak Kur'an, İncil ve Zebur'u hak kitap olarak kabul ederler. Dinlerini, ellerini öpüp sözlerini kabul ettikleri Seyyidlerden öğrenirler. Minnettarlıklarını göstermek için Seyyid'e "haraç" denilen bir takdir verirler. Kilise ya da camileri yoktur, namaz da kılmazlar. Fakat sabahları güneş doğmadan Ali'nin yardımını yakarırlar. Toplu ibadetleri Seyyid'in evinde, gerçekten Kızılbaş olanların kadınlı erkekli toplanmasıyla gerçekleşir. Bütün Seyyidler gizemli kabul edilen çubuk ve deri çanta bulundurur. Seyyidler, çubuğun Musa'nın asasından bir parça ve çantanın da Vaftizci Aziz John'un çantasının taklidi olduğunu söylerler (Seel, 1914:66).

Kızılbaşlar, On İki İmam için on iki gün ve Hızır İlyas (Hıdır Ellez, Hıdırellez) için iki gün oruç tutarlar. Kızılbaşların dinî bayramları yoktur, fakat cuma günleri ibadet için Seyyid'in evinde toplanırlar. (Hicri takvim) 1 Ocak gecesi yine Seyyid'in evinde kaynaşma toplantısını andıran şekilde bir araya gelirler. İbadetlerden sonra Seyyid "Hak Lokması (Haq loqmase)" denilen ekmeği kutsar ve ikişerli olarak kendisine yaklaşan kişilere verir. Bu ekmekten yalnızca köylüler tarafından dışlananlar alamazlar. Kızılbaşlar hac için Mekke'yi ziyaret etmezler, ancak onların farklı kutsal mekânları vardır. Bu kutsal mekânların başlıcaları Hünkâr Hacı Bektaş Veli (Hunker Hajji Bey Tashi Veli), Sivas'ta Hasan Türbesi, Kûfe'de Ali'nin (Şah-i Necib) mezarı, Bağdat'ta Musa'nın mezarı, Kerbela'da Hüseyin ve Abbas'ın mezarlarıdır (Seel, 1914:67).

Son yıllara kadar Dersimlilerin Türklerle münasebetlerinin olmadığını değerlendirecek olursak kendilerine verdikleri 'Yol Uşağı' (Yol Oushaghi) adının yanı sıra birçok aşiret adının tamamen Türkçe olmasını açıklamak güçtür. Burada 'Bal Uşağı' (Bal Oushaghi), 'Aslan Uşağı,' 'Topuzlu,' 'Areli' gibi isimler buluruz. Arapça ve Farsça aşiret isimleri bile, sıkça Türkçe bir kelime olan 'Uşağı (Oushaghi)' ile tamamlanır: 'Beyt (Beit) Uşağı,' 'Şam (Sham) Uşağı,' 'Haydarlı (Haiderli) Uşağı,' 'Bahtiyarlı' gibidir (Seel, 1914:68).

Sonuç Yerine Bir Değerlendirme

İngiliz kayıtlarında Aleviler, tıpkı klasik Osmanlı tarihleri ve belgelerinde olduğu gibi, 'Kızılbaş' olarak anılmaktadır. Yine bu kayıtlarda 19. yüzyılın sonlarından itibaren 'Alevi' adı kullanılmaya başlanmıştır ki, bu kullanım son devir Osmanlı belgelerinde de hemen aynı tarihlere rastlamaktadır. 'Alevi' tanımlaması klasik Osmanlı zamanlarında yoktur ya da çok az örneği vardır. Nitekim 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması sırasında bunlarla ilgili görülen 'Bektaşiler' hakkında 'Alevi (aslında Alivi)' tabirinin kullanıldığı bilinmektedir (Tozlu, 2010:130). Yine de bu tabirin yaygınlaşması 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındadır.

Hemen bütün yabancı seyyah, görevli ve misyonerler gibi İngilizlerin de çoğu Alevi ve Bektaşilik konusunda sürekli kendi planlarına göre hareket etmiş ve kendi kamuoylarını bu çerçevede bilgilendirmişlerdir. Bu anlamda da daima bir 'karşı taraf' oluşturma ve aynı memleket insanlarını birbirinden ayırarak karşı karşıya getirme vardır. Nitekim Alevi ve Bektaşiler ile ilgili metinlerde de durum böyledir. Örneğin; Dersim bölgesi Alevileri anlatılırken 'Kürtlük' ve 'Türklük' veya 'Kızılbaşlık' ve 'Müslümanlık' olguları karşı karşıya getirilmektedir (Taylor, 1868:285). Oysa 'Müslümanlık' nitelemesi yerine 'Sünnilik' tanımının kullanılması gerekir. Aynı şekilde Erzincan-Tercan hattındaki Kızılbaş mezarlarını ayrıntısıyla anlatan Taylor, bu mezarların Sünnilerin mezarlarından farklı olmadığını ifade ederken, 'Müslümanlarınkinden farklı değildir' diyerek bu tür bir tutum sergilemiştir. Fakat Taylor'un bu notu, aslında Kızılbaş veya Kürt (Zaza, Kurmanç) diye Sünnilerden ayrı göstermek istediği insanların 'Müslüman' oldukları gerçeğini aşikâr etmektedir. Diğer taraftan İngiliz konsolos Taylor, bu mezarların esasında 'Türkmen' mezarları olduğunu da asla yazmaz. Öte yandan bu nevi şekilli mezarlar Tunceli'nin eski yerleşmelerinde olduğu gibi; Erzurum, Ardahan, Kars ve Iğdır hattındaki Türkmen Sünni ve Alevilerin mezarlarında da vardır ve bugün bile bu gelenek kısmen sürdürülmektedir. Diğer yandan aynı geleneğin hemen bütün Azerbaycan'da var olduğu ve sürdüğü de bilinmektedir.

Batılıların Müslüman unsurları birbirinden tamamen ayrıymış gibi gösteren bu tarzının altında yatan esas amaç, Müslüman unsurları Hristiyanlıktan kaynaklanmış gibi göstermek ve onları Hristiyanlara yaklaştırmak gayretidir. Bu bakımdan kullanılan argümanlar ise, özenle seçilen ve fakat kesinlikle gerçeğinden uzaklaştırılan ve saptırılarak anlatılan mezhep farklılıklarıdır (Trowbridge, 1909:340). Bu planlı yaklaşım ve yazım tarzı aynı zamanda Hristiyan misyonerliği faaliyeti olduğu için, bölgedeki birçok unsurla yakınlaşıp onların zihnini yönlendirmede de faydalı bir yöntem olmuştur. Ancak ısrarla belirtmek lazım gelir ki, bunlar mesnetsiz ve tamamıyla gerçek dışı yönlendirmelerdir. Zira örneğin, Osmanlı Devleti tarihinde bu gibi unsurların tamamı "Müslüman" olarak yazılmış ve onlara 'Müslüman muamelesi' yapılmıştır. Çünkü unutulmaması gereken en başlı husus, İslam Hukukunda herhangi bir kimsenin veya topluluğun "kendisini Müslüman olarak tanıtmasının" yeterli olduğudur. Bu bakımdan kendilerini 'Müslüman' olarak tanımlayıp ikrar eden Aleviler veya benzer bir unsur olarak Nusayriler de, Osmanlı Devleti tarafından resmen 'Müslüman' olarak kabul edilmiş ve bu türlü muameleye tabi tutulmuştur. Öte yandan hemen bütün ecnebiler bu farklı yorumları benimsemiş Müslüman unsurları Hristiyanlığa bağlamak için büyük bir uğraş vermişlerdir (Beşe, 2010:159-182; Alkan, 2010:135-148).

Sonuç olarak İngiliz seyyah, görevli veya misyonerlerin Alevi ve Bektaşiler hakkında verdikleri bilgiler arasında çok değerli şeyler olmakla birlikte (örneğin

Brown, 1868; Crowfoot, 1909; Hasluck, 1914 ve 1916 gibi), aslında bunların çok büyük bir kısmı Türk Milletinin ve bunun önemli bir parçası olan Alevi ve Bektaşilerin gerçekleriyle bağdaşmadığı ortadadır.

Sonnotlar

[1] İngilizce metinde "Müslümanlar (Moslems)" şeklinde yazılmış olmakla birlikte, aslında "Sünniler" kastedilmektedir.

[2] Metinde "Gako" olarak yazılan kelime, Elazığ'da "Gakkoş" diye telaffuz edilir.

[3] Şimdi Tunceli ilinin Hozat ilçesine bağlı "Esenevler" Köyüdür.

[4] Taylor'un verdiği bilgilere göre; Dersimden Mazgirt'e (Mazgerd) kadar Munzur'un bütün güneybatı kısmı yoğun olarak Seyyid Hasenanlı Kızılbaşlarının, buranın kuzeydoğu kısmı ise yerli Dersimlilerin yaşadıkları yerlerdir (Taylor, 1868:340).

[5] Bahsi geçen kimse Harputlu Hoca İshak Efendi'dir. Eser 173 sayfadır ve tamamıyla Bektaşi ve diğer Şii zümreler ile bunlarla bağlantısı bulunanlara ayrılmıştır. Eserin son kısmına doğru Nusayrîlere dair de bazı notlar vardır. İshak Efendi, "*Ehl-i İslâm'ı izlâl ile meşgûl olan tavâifin en başlucası tâife-i Bektaşiyân olub, halbuki bunların akvâl ve ef'âllerinden Ehl-i İslâm'dan olmadıkları malûm ise de, bin iki yüz seksen sekiz târihinde bütün bütün izhâr eylediler. (Câvidân) tesmiye eyledikleri kütüb altı nüsha olub birisi asıl mudilleri olan (Fazlullah) Hurûfî'nin ve beşi hulefâsının tertîbâtı olub; nüsah-i hamse-i mezkûrede küfürleri pek zâhir olduğundan beynlerinde sırren ta'lîm eyleyüb, (Ferişteh) Oğlu'nun ('Işk-nâme) ta'bîr olunan Câvidân'ında küfriyâtını bir mıkdâr mestûrâne tutduğundan bin iki yüz seksen sekiz târihinde tab' edüb neşre cür'et eylediklerinden bunların ahvâlini ve kitâblarında olan küfriyâtını ehl-i îmâna ihbâr içün bir risâle kaleme alınmak bî-şekk farz-ı kifâye olduğundan*" diyerek, bu risaleyi kaleme alış sebebini anlatır (Hoca İshak Harputi, 1291/1875:2-3).

Kaynakça

ALKAN, Necmettin (2010), "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Nusayrileri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54, Gazi Üniv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara, s. 135-148.

BEŞE, Ahmet (2010), "İngiliz ve Amerikan Kaynaklarında Nusayriler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54, Gazi Üniv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara, s. 159-182.

BROWN, John P. (1868), *The Dervishes; or, Oriental Spiritualism*, London: Trubner and Co.

BROWNE, Edward G. (1907), "Further Notes on the Literature of the Hurufis and Their Connection with the Bektashi Order of Dervishes," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (July 1907) s. 533-581.

CMG, 1866 (*The Church Missionar Gleaner*, Vol. XVI, Londra: Church Missionary House, s. 70-71).

CROWFOOT, J. W. (1900), "Survivals Among the Kappadokian Kizilbash (Bektash)," *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 30, 1900, s. 305-320.

DALYELL, Robert A. O. (1866), "Report by Mr. Antoine Magack and Sir Robert Dalyell, on the Commerce of Erzeroom, for the Year 1863", *Commercial Reports Received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls During the Year 1865*, London, s. 433-460.

GH, 1864 (*Golden Hours*, Londra: William Macintosh and Co., 1864, s. 121-123).

HASLUCK, F. W. (1914), "Ambiguous Sanctuaries and Bektashi Propaganda," *The Annual of the British School in Athens*, 20 (1913-1914), s. 99-119.

HASLUCK, F. W. (1916), "Geographical Distribution of the Bektashi," *The Annual of the British School at Athens*, 21 (1914/1915-1915-1916), s. 84-124.

Hoca İshak Harputi (1291/1875), *Kâşifü'l-Esrâr ve Dâfi'ü'l-Eşrâr*, İstanbul.

Huntington, Ellsworth (1902/I), "The Valley of the Upper Euphrates River and Its People," *Bulletin of the American Geographical Society*, 34/5 (1902), s. 384-393.

HUNTINGTON, Ellsworth (1902/II), "Through the Great Canon of the Euphrates," *The Geographical Journal*, 20/2 (Ağustos, 1902), s. 175-200.

MH, April 1863 (*The Missionary Herald*, Vol. LIX, Boston: T. R. Marvin and Son, 1863, s. 116-118).

MH, Oct. 1863 (*The Missionary Herald*, Vol. LIX, Boston: T. R. Marvin and Son, 1863, s. 309-312).

MM, 1864 (*The Missionary Magazine*, Vol. XLIV, Boston: Missionary Rooms, 1864, s. 184-186).

SEEL, Molyneux L. (1914), "A Journey in Dersim," in *The Geographical Journal*, 44/1 (July 1914) s. 49-68.

ŞIMŞIR, Bilal N. (1986), İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), çev. Şinasi Orel, Bilgi Yay., İstanbul.

TAYLOR, J. G. (1868), "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866," *The Journal of the Royal Geographical Society*, H. W. Bates, ed., 38, London: John Murray, s. 281-361.

TOZLU, Selahattin (2010), "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kızıldeli (Seyyid Ali Sultan) Zaviyesi (1826-1852)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 53, Gazi Üniv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara, s. 127-151.

TROWBRIDGE, Stephen Van Rensselaer (1909), "The Alevis, or Deifiers of Ali," The Harvard Theological Review (Cambridge Üniversitesi Yayınlarının Harvard İlahiyat Okulu adına çıkardığı sayı), 2/3 (Jul., 1909), s. 340-353.

Van-Lennep, Henry, John (1870/I), *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archeology*, Vol. I (Orijinal Basım, Londra: John Murray), Memphis, Tennessee: General Books, 2010.

Van-Lennep, Henry, John (1870/II), *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archeology*, Vol. II (Orijinal Basım, Londra: John Murray), Memphis, Tennessee: General Books, 2010.